

Толдыра паза толдыра нимес чоохтағлар

1. Пүдізі паза тузазы хоостыра чоохтағлар **толдыра паза толдыра нимес** полчалар. Грамматика саринаң хайдағ-да член (алай членнер) түс парған чоохтағ **толдыра нимес** тіп адалча. Андағ членнің түс парғанын чоохтағда оларнаң палғалыстығ сөстер, контекст алай чоохтың ситуациязы киречілепче: *Туразар көп кізі кір килген. Прайзынаң нурун — Марик.* (И. Топоев) — ікінчі чоохтағ толдыра нимес, анда **кір килген** сказуемай иртіріл парған. Мындағ чоохтағларда түс парған член прай чоохтағны піліп аларға харығ полбинча.

2. Аймах-пасха пүдістіг чоохтағлар (пір өөн членніг паза ікі өөн членніг, олаңай паза хадыл, тараңхай паза тараңхай нимес) грамматика пүдізінең толдыра нимес поладырлар:

–*Улуз кізілерде мин амыр хылыхты аарлапчам, кічіглерде, тізең, — постары тудынчатханын.* (В. Татарова) — пу чоохтағның ікінчі чардығында подлежащайның паза сказуемайның орны пос;

–*Иткен тогыс палаларыма туза полар, туған-чагыннарыма даа.* (И. Топоев) — мында ідөк ікінчі чоохтағ толдыра нимес, сказуемай түс парған;

— *Мының тігі хыринда палых көп полар, неке, я? — Пар полар.* (И. Костяков) — пу диалогтың ікінчі чардығында ідөк сказуемайдаң пасха членнернің орны пос.

3. Чоохтағлар **контекст паза ситуация хоостыра толдыра нимес** полчалар. Толдыра нимес чоохтағларның палғалыстыра сказуемайлары түзірілген **эллиптической чоохтағларны** көрерге кирек.

Контекст хоостыра толдыра нимес чоохтағлар. Мындағ чоохтағларда контекстте көзіділ парған пір алай аннаң даа көп чоохтағның членнері чох полча. Пу ондайнаң толдыра нимес чоохтағлар сөстерні хати адабас үчүн киректелчелер. Олар чоохты хысхацах, олох туста сала табырах итчелер. Толдыра нимес чоохтағларның пүдізі пір кізінің паза ікі кізінің чооғында төйи ниместер.

Пір кізінің чооғында чоохтанчатхан кізі пір сөснең көзіділген, хаталчатхан членні иртірібісче, өөнінде ол подлежащай алай сказуемай полча: *Аалчыларның пірсі, пазы тазарыбысхан, чоон, пөзік сынныг кізі, диванда одыр салган. Соонаң, күн хараана сүлейкеліг очкилерін чылтыңнадып ала, райисполкомның председателынің кабинетіндегі нимелерні көрглеен. Ікінчі аалчызы иді-ханы чуға кізі полган. Мынзы кабинетче чапчаң пастыр чөрген. Стенеді ілілген диаграммаларны, портреттерні, районның картазын көрглеен. Чыстанчатхан чіли, холдаң холга пирілчең Хызыл Знамяны тутхлап көрген, анаң, Ахпашевтең тогыр одырыбызып, күлінібіскен* (Г.Топанов) — пу тексттегі хай пірее чоохтағларда подлежащайлар иртіріл парған. Пу ондайнаң чоохтағның өөн члені түсчеткені олаңай чоох стилинде паза хоос литературада удаа киректелче.

Ікі кізінің чооғында толдыра нимес чоохтағлар уғаа көп учурапчалар. Оларда чоохтағда хати киректелчеткен сөстер прай даа түс парчалар,

киректелчелер сағысха наа ла, хоза искіріг итчеткен сөстер: «*Нөс, хайдаг-да пір нимее чарабас чаачыларга сыдабин чөрербіс? - Сыдаайбыс*» (Г.Топанов); *Син кемнің палазы пол пардың, ай-оол? - Карбайның* (Н.Доможаков); «*Мында син үрдең ала хадарчазың ма пу малны. - Ұзінчі чылы*» (Н.Доможаков). Ікі кізінің чооғында толдыра нимес чоохтағлар көп киректелчеткені аның пос ондайына саналча. Өөнінде ікі кізінің чооғында пастағы ла чардығы тараңхай, толдыра нимес пүдістіг полчалар: - *Піс ол киректеңер таңда чоохтазарбыс. - Таңда? - Я, таңда* (Г.Топанов); - *Ууцаң, мин парим. - Хайдар? - Тайымзар. - А нимее?* (И.Топоев) — андаг даа полза, мындаг толдыра нимес чоохтағларда нимедөңер чоох парчатханы пілдістіг.

Ситуация хоостыра толдыра нимес чоохтағлар. Мындаг чоохтағларның пүдізінде ситуация хоостыра пілдістіг сөстер чох полча. Олар чоохтағның пүдізінде кирек ниместер, артыхтар. Чоохтың хайдаг ниме-нооға теелчеткені көрчеткен алай сағынчатхан оңнаг алай событие хоостыра, чоохтасчатхан кізілернің сағыстары пір нимедөңер парчатханынаң палғалыстыг, аймах-пасха сырай паза хол көзідіглері пастыра пілдістіг полча: — *Ипчі кізіни бе (өдіксер көзідін)? — Пісти бе? — Чох, пасха ханнаң килген.* (И. Топоев) — пу чоохтағларда чоох өдіктеңер парча, **өдік** сөсті адабаза даа, чоохтасчатханнар удур-төдір нимедөңер чоох парчатханын пілісчелер.

Полған на толдыра нимес чоохтағ хайдаг-да толдыра пүдістіг чоохтағның көрімі полча. Оларны тиңнестіріп, толдыра нимес чоохтағ пір алай ікі өөн членнің чоохтағның көрімі полчатханын піліп аларға чарир.

Че олох туста толдыра нимес чоохтағларны «кинек» чоохтағлар тіп санирға чарабас. Олар пірее чоохта, өөнінде пір кізінің чооғында, толдыра чоохтағларның хыринда артых киректелчелер, аның пос ондайын көзідіп.

Эллиптической чоохтағлар. Эллиптической чоохтағлар пір ондайнаң пүтчелер: оларда хачан даа сказуемай чох полча: *Изен-минді чиит улусха!* (В.Шулбаева); *Прай ниме постаң (ХЧ); Хызым — институтта, оолгым — он класста* (Н.Тиников); *Прай ниме тузында* (В.Шулбаева) — пу пирілген чоохтағлар читпинчеткен член дее чох пілдістіглер. Олардағы искіріг контекст тее чох, чоохты даа санға албаза толдыра. Эллиптической чоохтағларның тузазына паза пүдізіне хайди даа сказуемайнаң палғалыстыг полчатхан ікінчі орынның членнер — толдырыг паза обстоятельство — киректер. Пу ондайнаң пүткен чоохтағлар содержаниезі хоостыра көнілер. Оларда дейстивее, чоохха паза ан. пасх. Нимелерге көзідіг объектке, адресатха тееліснең көні таныхталча: *Сырайы пір самнахча, пилі — пір тудымча (Сөспек); Андар аттыг, аннаң пеер — ханаттыг (Сөспек)* — аннаңар эллиптической чоохтағлар, поэтической синтаксистің ондайларының пірсі полып, киректелчелер. Хоос литературада мындаг чоохтағларның полызиинаң иң сидік, драматической тустар көзіділчелер: - *Суг магаа, суг! - хысхырған оолах* (Н.Доможаков); *Че сірер пеер, пеер! - хыгырғаннар пісті* (В.Татарова).

Эллиптической чоохтағлар көбізін действиені иртірчеткен кізінің сурынызын, кирексінізін, чахиин, хыгыртиин алай ба хайдаг-да тиңнестірігні,

төөлісті паза ан. пасх. Нимелерні көзітчелер: *Табырах андар!*; *Нанчы нанчынаң, сан саннаң (Сөспек)*; *Палых иди — сугдаң, аңның ізі — хардаң (Сөспек)*; *Пірсі пілбесте, пірсі — күс чох агырыгда (В.Татарова)*. Мындаг чоохтағларда сказумай чох полчатханы хайығны ікінчі орынныг членнерзер тартча, действиенің табырах иртчеткені сказуемайның сөснең таныхталбаанынаң палғалыстыг: *Мин сині турадаң! (В.Шулбаева)*; *А син — ибзер (В.Шулбаева)*.

Эллиптической чоохтағларның тузазын читіре көзідерге ўн полысча. Ўн полызиинаң олардағы сағыс өтіре, тирең көзіділче. Мындаг чоохтағларда аймах-пасха тузалыг иділістер түс парғанға төөй. Көзідімге алза, олаңай көдіре чоохта көбізін чөрісті таныхтапчатхан иділістер түскенге килісче: *Сагамох тогысха! (И.Топоев)*; *О-, пазох аалчыда! - тінче хончим магаа (И.Топоев)* — мындаг чоохтағларда орынны таныхтапчатхан членнернің функциязы өсче (пу чоохтағларда ол *тогысха, аалчыда*).

Эллиптической чоохтағлар удаа газета статьяларының аттарында киректелчелер. Олар хысхачахти тексттің өөң сағызын көзітчелер: *Піліс чолы позыбыстаң (ХЧ)*; *Шахтер күнінең (ХЧ)*; *Хакасия чазыларында (ХЧ)*.

Пірее эллиптической чоохтағлар сөспектерде, реклама итчеткен тексттерде, афишаларда киректелчелер: *Хамнар ойыны МХАТ-та (ХЧ)*. Пу ондайнаң пүтчелер илееде сөспектер: *Хайдаг ит, андаг мўн (Сөспек)*; *Палых иди — сугдаң, аңның ізі — хардаң (Сөспек)*; *Пала чуртазы — іче-набадаң (Сөспек)*.

Эллиптической чоохтағлар өөнінде олаңай чоох паза хоос литература стильлерінде киректелчелер.

Идер тоғыстар

1. Толдыра нимес чоохтағларны табыңар. Оларның хайдаг членнері иртіріл парған? Ноға, чарыдыңар.

1. Алеша тайым Саяногорсктағы алюминий заводында электрик полча, Люба пичем — имчі. 2. Минің аалымның оң саринда пөзік тағлар көрінче, сол саринда — ағас чох хыраңнар, төңнер. 3. Көктірек мал чолынча алнынзар чүгүре халған, Вова — аның соонча. (Н. Тиников) 4. Миша минің алнымча хас алтынзар, ылачын чіли, атыла халған, мин — аның соонча. (Н. Тиников)

5. — Син хайдаг книга хығырчазың?

— Хынығ.

— Саша ниме идерге килген?

— Книга ағылған.

2. Хығырыңар. Толдыра паза толдыра нимес чоохтағларны табыңар. Кізі чоохта толдыра нимес чоохтағларнаң ноға тузаланча?

Олар нимее киректер?

— Сірерні мында от айландыраға халғаннар тіп искебіс. Аннаңар полызарға чиде салдыбыс, — тыстан полбин салды Микей.

— Кем сірерге андаг ниме чоохтап пирген? — саңай алаң ас парды Игурак.

— Чураң чи. Андаг кізіні таныпчазың ма? — Микей көгліг хатхырыбысты.

— Ача ба?! Агаа хайда тоғас парғазар? — оолағас уламох тың таңнап парды.

— Чолда чи. Ок-ка, хайдағ хандыра тадылығ мөётнең сыйладылар пісті, — тілін чалғанғлапча Микей. Анаң ибзер тайға аарларын апарчатхан кізілерге хайда паза хайди тоғасханнарын чоохтап пирген. Хының чоохтығ кізі полтыр.

(А. Султреков)

1. Толдыра нимес чоохташлардашы танышлардауар чоохтауар.

3. Килістіре чоохтағларны толдыра нимес чоохтағларға алыстырыбызыңар. Кирек танығлар турғызыңар.

1. Чайғызын олғаннар «Пуланнығ көл» лагерьде тынанарлар, мин, тізең, чайғызын тайғада тынанарбын.

2. Кичее телевизорча пүүн пораан полар тіп сағба иткеннер бе сурған пабам. Оолах нандырған. Кичее телевизорча пүүн пораан полар тіп сағба иткеннер.

3. Ача магаа пу нымахты хығыр пирерзің ме сурған хызычах. Мин пу нымахты хығыр пирербін нандырған ачазы.

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.